

УДК 378.147

Сасіна Людмила Олександрівна,
кандидат економічних наук, доцент
кафедри економіки та соціальних наук
Харківського національного економічного
університету ім. С. Кузнеця, м. Харків
(Україна)

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В УКРАЇНІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Анотація. В статті виконано теоретичний і практичний аналіз проблеми розвитку інтелектуального потенціалу в Україні. Показана необхідність вивчати положення теорій гуманітарного спрямування для вирішення суспільних проблем. Застосування соціологічного підходу дало можливість визначити переважаючу мотивацію студентів ВНЗ до навчання, розуміння ними сутності і взаємозв'язку понять «інтелігентність» і «інтелектуальність». Інтерпретація одержаних даних дозволила обґрунтувати пропозиції щодо зняття існуючих протиріч.

Ключові слова: інтелект, розвиток, суспільство, студент, мотивація, опитування

Lyudmila Sasina

THE PROBLEM OF INTELLECTUAL CAPACITY DEVELOPMENT IN UKRAINE: SOCIOLOGICAL CONTEXT

Annotation. The article contains theoretical and practical analysis of the problem of development of intellectual potential in Ukraine. The necessity of studying the theories of the humanitarian direction for solving social problems has shown. The use of the sociological approach made it possible to determine the students' dominant motivation for learning, their understanding of the essence and interconnection of the concepts "intelligence" and "intellectuality". Interpretation of

the received data allowed to substantiate the proposals concerning the removal of existing contradictions.

Key words: *intellect, development, society, student, motivation, survey.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В нинішній час на загальносвітовому просторі успішно формується «суспільство знань», постіндустріальне суспільство, яке вимагає нового типу соціальних відносин, соціальної взаємодії, нової якості самих соціальних суб'єктів, - з високим рівнем освіченості, здатністю до постійного нарощування інтелектуального потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність і зміст освіти, її призначення в житті суспільства завжди були предметом дослідження видатних соціологів. Так, О. Конт вважав освіту механізмом трансляції знань, Дж. Дьюї – знаряддям пізнання і перебудови оточуючої дійсності, Е. Дюркгейм – засобом виховання, Т. Парсонс – соціальним інститутом, що забезпечує соціальну мобільність. Їх теорії були і залишаються актуальними, вони створюють підґрунтя для продовження досліджень сучасними вченими.

Особливості формування інтелектуального потенціалу в нинішньому суспільстві вивчають українські вчені – В. Астахова, К. Астахова, Л. Герасіна, В. Городяненко, К. Михайлова, Л. Сокурянська, П. Щедровицький та інші.

Завдячуючи плідній праці науковців, теоретичні аспекти процесу формування інтелектуального потенціалу в достатній мірі висвітлені, проте залишаються відкритими чутливі питання співвідношення прагматичного (раціонального) і ціннісного компонентів, ставлення студентів до навчання, викладачів, освітянської корпоративної етики і т. і.

Мета статті. Метою даного дослідження є теоретичний і практичний аналіз сутності проблеми розвитку інтелектуального потенціалу в Україні, виконаний з застосуванням соціологічного підходу.

Для досягнення зазначеної мети необхідно було провести опитування студентів ВНЗ щодо бачення ними протиріч в системі освіти і перспектив успішного її функціонування, здатності ВНЗ відігравати провідну роль в формуванні і розвитку інтелектуального потенціалу країни. Ми продовжуємо послідовно вивчати цю тему в режимі моніторингу, висвітлюючи найбільш гострі питання.

Виклад основного матеріалу дослідження. В науковій літературі не існує єдиного тлумачення сутності і взаємозалежності близьких понять «інтелектуальність» і «інтелігентність». Слово «інтелігентність» використовували в своїх працях ще Аристотель і Цицерон для визначення таких характеристик людини, як розуміння себе і інших, здатність до самопізнання і саморефлексії. Така інтерпретація поняття, загалом, зберігається і до нині. В межах даного дослідження, порівнюючи два поняття, ми дотримуємось такої точки зору: «інтелектуальність» – це такий рівень розвитку здібностей людини до мислення, який дозволяє їй займатись інтелектуальною діяльністю; «інтелігентність» – це морально-етична категорія, яка характеризує такі якості людини як вміння розуміти закономірності розвитку індивіда і суспільства, закономірності міжособистісних стосунків, вміння і бажання діяти на благо людини і суспільства. «Інтелектуал» і «інтелігент» - це, відповідно, носії вказаних якостей. Як правило, поняття «інтелектуальний потенціал людини» пов'язують з наявністю у неї певного ресурсу знань і умінь (компетентностей), необхідних для занять зараз чи в перспективі інтелектуальною діяльністю. В силу свого призначення система освіти є тим соціальним інститутом, який повинен забезпечувати формування у індивідів сукупності потрібних компетентностей. Узагальнене поняття «інтелектуальний потенціал суспільства» є інтегральним, воно відображає як ресурсні характеристики носіїв інтелектуального потенціалу, так і ресурсну спроможність соціального інституту освіти формувати ці характеристики.

Поняття «інтелектуальний потенціал» в своїй структурі містить морально-ціннісний компонент, який стосується особистісної і професійної

сфер. Тобто поведінка і діяльність людини детермінуються системою норм, правил, цінностей, які існують в суспільстві. В процесі соціалізації вони інтеріоризуються і визначають ставлення людини до оточуючих, самої себе, своєї діяльності, в тому числі інтелектуальної. Таким чином, можна стверджувати, що розвиток інтелектуального потенціалу можливий за умови і в межах існування стійкої морально-ціннісної компоненти.

З огляду на сказане, логічними здаються висновки щодо взаємозв'язку понять «інтелектуальність» і «інтелігентність»:

- інтелігентність людини є передумовою розвитку її інтелектуального потенціалу;
- розвиток інтелектуального потенціалу суспільства забезпечує домінування в колективній і індивідуальній свідомості переконання щодо необхідності виховання інтелігентів.

Однак, дійсність ставить під сумнів цей зв'язок. Тому вкрай важливими є дослідження в режимі моніторингу стану колективної свідомості громадян, особливо молоді, щодо домінуючих цінностей, існуючих стереотипів, наявності суспільного попиту на виховання рис інтелігентності, і в разі необхідності – формування такого попиту.

Зараз можна констатувати, що стан розвитку сучасного українського суспільства і його ментальності є вкрай суперечливим. Україна суттєво відстає від інших країн за всіма життєво важливими показниками, втрачає ймовірні шанси вирішити проблеми з цілком зрозумілих причин – зараз попит на інтелект всередині країни практично відсутній і можливості його нарощування обмежені. Ця тенденція проявляється на всіх рівнях українського суспільства – як особистісному, так і соцієтальному.

Українські студенти, як і все суспільство, знаходяться в стані кризи, коли ціннісна нормативна база викривлена, змінена орієнтаційна спрямованість людей, їх уявлення про мораль. Загальнолюдські цінності (істина, справедливість, добро і т. і.) вже такими не вважаються, їм на зміну приходить прагматизм. Про ці тенденції вже говорили західні вчені К. Хорні, Е. Фромм,

Р. Мертон. Видатний соціолог сучасності Т. Парсонс для аналізу культурних процесів ввів нове поняття «генералізована цінність» - домінуючі ідейні уявлення, які визначають напрям розвитку соціуму. В сучасному суспільстві західного зразка – це свобода, демократія, особистість. За Парсонсоном, тільки на нижчих етапах цивілізаційного розвитку домінує матеріальне, визначаючи спосіб життя і мислення людей, на більш високих – домінує культура. Згідно з положеннями цієї теорії, рівень розвитку нашого суспільства можна оцінити як вкрай низький. Такий же висновок можна зробити, вивчаючи теорію гуманістичного психоаналізу Е. Фромма. Вчений досліджував сутність понять «здорове» і «патологічно хворе» суспільство. Він вважав - головним критерієм здорового суспільства є його пристосованість до природи людей, що дозволяє вирішувати проблеми їх існування. Людина здатна адаптуватись майже до будь-якої соціокультурної системи, але якщо ця система суперечить її природі, в неї розвиваються ментальні і емоційні порушення, які в кінцевому рахунку призводять до змін суспільства. Здорове суспільство, за Е. Фроммом, - це «модель ідеального типу», де людина є самоцінністю і не може служити засобом для досягнення чийось цілей. Тобто здорове суспільство в цілому відповідає потребам людини. На основі цих положень вчений формулює висновки про нерозривну єдність всіх сфер життя соціуму. На його думку, шлях до здорового суспільства пролягає не через самостійний розвиток економіки чи досягнення політичних свобод, а лише через одночасні зміни в промисловості і політичній системі, в духовній і філософській сферах, в структурі соціального характеру і культурній діяльності. Суспільство не може надати людині можливість вільно мислити, якщо не надало можливість їй вільно відчувати. Воно не може надати емоційну свободу, якщо не позбавило економічної залежності. Спроби радикального просування в одній області при виключенні інших не будуть успішними. Декілька тисячоліть невдач, пов'язаних з «ізолюванієм» прогресом, на думку вченого, повинні стати уроком для всіх керманців. Справжнім критерієм реформи є не її темп, а реалістичність.

Аналіз здорового і патологічного суспільств, виконаний видатним вченим, має важливе значення для розуміння проблем українського соціуму і оцінки його самопочуття. Особливий інтерес викликають практичні поради Е. Фромма стосовно просування в напрямі побудови здорового суспільства. Перш за все, він вважає, що необхідно усвідомити причини «хвороби» суспільства. Після цього – здійснювати системні перетворення.

Виробнича сфера повинна бути організована таким чином, щоб працівник був задіяний в управлінні і в прийнятті рішень. Основною мотивацією повинно бути не матеріальне збагачення, а духовний розвиток.

В політичній сфері пасивну демократію слід змінити на активну демократію участі. Дійсно розумні рішення, на думку вченого, не можуть прийматись шляхом масового голосування, тому що у сучасної людини є думки і забобони, але немає переконань, є симпатії і антипатії, але немає волі. Тому важливі рішення повинні прийматись в малих групах, де існує міжособистісне спілкування, а ірраціональний вплив на свідомість людей мінімальний.

В культурній сфері не має необхідності створювати нові цілі. Достатньо реалізувати вже існуючі цінності, обґрунтовані в гуманістичних теоріях, цінності, що сприяють розвитку розуму, совісті, солідарності з іншими людьми.

В систему освіти суттєві зміни внести потрібно – зараз вона виховує «ринковий характер», а повинна формувати у молоді здатність до критичного мислення, творчої активності, розвивати самосвідомість. Головними принципами людини в житті повинні бути розум і совість, право бути собою. Для формування здатності до критичного мислення, на думку вченого, необхідно заборонити всі види промислової реклами і політичної пропаганди, які створюють атмосферу напівзабуття – людина одночасно вірить і не вірить словам, втрачає відчуття реальності.

Вивчення положень теорії гуманістичного психоаналізу Е. Фромма та інших теорій провідних вчених має не тільки пізнавальне, але і прикладне значення. Спираючись на ці знання, ми повинні знаходити способи «лікування хвороб» суспільства.

А. Камю стверджував, що виховання духовної культури, інтелігентності в ситуації абсурду і хаосу є єдино гідним способом виживання. На жаль, в українському соціумі ця слухна думка не оволоділа масами і не враховується при розробці різного роду реформ.

Викладачі-експерти неодноразово відзначали зниження в студентському середовищі рівня загальної культури. Це підтверджується чисельними опитуваннями і спостереженнями за поведінкою студентів в аудиторії і за її межами.

Для більш детального дослідження ситуації нами було проведене опитування (анкетування) 30 студентів ХНЕУ ім. С. Кузнеця II курсу різних спеціальностей в межах вивчення навчальної дисципліни «Соціологія».

Відповіді підтвердили вже встановлені факти, оприлюднені фахівцями в освітянській галузі¹, с. 442-502, а також результати раніше проведених нами досліджень², с. 344-353. Як і очікувалось, більшість студентів (80%) демонструє споживацький підхід до навчання.

На соціетальному рівні за формування і нарощування інтелектуального потенціалу відповідальність несе соціальний інститут освіти. Скоріш за все, перманентний стан реформування не дозволяє йому реалізувати свою функцію, як того вимагає час. Той досвід, що вже був накопичений, втрачається в потоці (часто хаотичному) перебудов і змін, спостерігається втрата освітянських практик, розмитість системи координат, що є неприпустимим і призводить до зниження інтелектуального потенціалу України.

Слід відмітити, що існують суттєві відмінності в тлумаченні поняття «освіченість» в межах різних культур. Ці відмінності багато в чому визначають напрям суспільного розвитку.

¹ Михайлева Е. Г. *Интеллектуальная элита в матрице современных цивилизационных изменений: Монография / Е. Михайлева; Нар. укр. акад. – Х.: Изд-во НУА, 2007.- 576 с.*

² Сасіна Л. О. *Вивчення стереотипів як передумова інтелектуального розвитку молоді. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: наук. журнал /голов. ред.. А. А. Сбруєва.- Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2016.- № 5 (59).- с. 344 – 353.*

На наш погляд, українська ментальність традиційно пов'язувала два поняття «інтелектуальність» і «інтелігентність», тобто освічена людина одночасно була носієм моралі, добра, гуманізму, саме за ці якості її особливо поважали. На жаль, в даний час такого взаємозв'язку і взаємозалежності понять не спостерігається. Опитування показало, що інтелектуальність на побутовому рівні сприймається лише як здатність вигідно займатися інтелектуальною діяльністю, готовність для досягнення власних цілей обирати будь-які способи, егоїзм як домінуюча характеристика міжособистісних відносин. Інтелігентність же характеризується прямо протилежними рисами. Опитування студентів стосовно того, як часто вони пов'язують ці два поняття, показало: часто (5%), інколи (10%), ніколи (80%), ще 5% не змогли визначитись. Важко погодитись з такими відповідями. Очевидно, що нинішні студенти знаходяться під сильним впливом певної ідеології, ЗМІ в умовах руйнації традиційних цінностей, посилення деструктивних кризових явищ в усіх сферах нашого життя.

Для більш детального вивчення існуючих установок студентам були задані такі запитання: «Яка Ваша життєва стратегія зараз: докладати максимальних зусиль для одержання максимальних результатів; докладати посередніх зусиль для одержання посередніх результатів; докладати мінімальних зусиль для одержання мінімальних результатів?» Відповіді розподілились таким чином: 1% - 59% - 40%. Тобто переважна більшість студентів не вважає за потрібне докладати максимальних зусиль, їх влаштовує посередній або низький рівень в навчанні. Одержані відповіді можна інтерпретувати так: ця ж життєва стратегія, скоріш за все, буде визначати поведінку респондентів і в трудовій діяльності, що характеризує їх негативно.

Наступним було питання стосовно переважаючої мотивації. Студентам потрібно було за 5-бальною шкалою визначити ступінь прояву мотивації до досягнень або мотивації до уникнення невдач. Результати лише підтвердили раніше зроблений висновок: більшість респондентів (90%) обрали другий вид мотивації. Лише 10% студентів прагнуть до досягнень.

В той же час на питання: «Чи є у Вас кар'єрні наміри?» більшість відповіла ствердно. Тобто опитувані хотіли б зробити кар'єру. Наступне запитання було задане з наміром з'ясувати, яким саме способом вони збираються досягти цілі: покладаючись на одержані в ВНЗ фундаментальні знання; на своє вміння спілкуватись з людьми; на наявність неформальних «корисних» зв'язків. Відповіді розподілились таким чином: 10% - 10% - 80%. Такі результати є логічними і підтверджують раніше зроблені висновки. Тобто переважна більшість студентів розраховує на допомогу з боку батьків, знайомих, а не на власну фундаментальну підготовку, формування необхідних компетентностей в ВНЗ, що і пояснює їх «прохолодне» ставлення до навчання.

Представляють інтерес думки студентів про вплив індивідуальних якостей на професійне зростання і побудову кар'єри. Виявилось, що найбільш значущими якостями вважаються здатність виконувати функціональні обов'язки, цілеспрямованість і комунікабельність. Як найменш значущі якості були визначені чесність, порядність, толерантність, відповідальність, здатність працювати в команді. Такі уявлення є недалекоглядними і хибними з огляду на те, що в інформаційному суспільстві, побудувати яке в перспективі прагне Україна, необхідними вважаються саме ці якості.

Студенти, в основному, демонструють прагнення до індивідуальної роботи і не сприймають тісну співпрацю з іншими в межах команди, групи, не розуміючи, що успіху, високих результатів можна досягти і тим, і іншим шляхом. Очевидно, що ці прогалини в світосприйнятті студентів слід заповнювати: роз'яснювати, які переваги має групова, в чому проявляється синергетичний ефект, які форми групової дискусії є найбільш ефективними.

Наступний блок запитань стосувався домінуючих рис в соціально-психологічному портреті сучасного студента.

Респонденти повинні були оцінити за 10 – бальною шкалою соціотипові характеристики:

Цілеспрямованість (10 балів)	-	Безцільність існування (1 бал)
Альтруїзм	-	Егоїзм

Гуманізм	-	Агресивність
Ініціативність	-	Апатичність
Інтелігентність	-	Бездуховність
Прагнення до знань	-	Прагнення до багатства

Виявилось, що переважну більшість характеристик студенти оцінили на низькому або середньому рівні. Не виключенням стали і риси «інтелігентність – бездуховність». Переважна більшість студентів вважає, що в нинішній ситуації інтелігентність – це риса, яка не сприяє, а, скоріше, перешкоджає людині в досягненні цілей.

Наступне запитання стосувалось того, наскільки адекватно, критично студенти себе сприймають. Їм пропонувалось визначити, чи справедливими є такі твердження:

- студентську молодь від інших соціальних груп відрізняє мова (вона є багатшою, культурнішою);
- студенти більш обізнані, тому є більш цікавими співбесідниками;
- студенти більш виховані, інтелігентні;
- студенти більш цілеспрямовані.

Як виявилось, більшість (80%) вважає, що ВНЗ не дає молоді переваг ні з точки зору розвитку інтелекту, ні – рівня вихованості. Це можна вважати дуже невтішним результатом опитування і, одночасно, показником того, в якому напрямі повинні проводитись інституційні зміни в сфері освіти.

Дослідження завершувалось питанням про соціальне замовлення суспільства: кого повинні готувати ВНЗ – інтелектуалів чи інтелігентів? Серед відповідей «складно визначити», «і тих, і інших», «інтелектуалів» виділяються такі: «Поеднуючись, інтелігенти можуть змінити світ на краще, тому ВНЗ потрібно готувати інтелігентів, а не одинаків – інтелектуалів, бунтарів, нонконформістів, які будуть протиставляти себе всім існуючим правилам і нормам суспільства»; «В наш час глобалізації і розвитку комунікації людина повинна вміти спілкуватись і вести себе в суспільстві. Здичавілий і усамітнений геній – видумка кінорежисерів. Насправді ж враження про людину залежить від

манери її поведінки (інтелігентності), а не мізерних переваг в інтелекті. В ідеалі випускник ВНЗ повинен бути і інтелігентом, і інтелектуалом, проте важливішим є перше». Таке бачення окремими студентами ситуації дає надію на позитивні зміни в системі освіти і в суспільстві загалом.

На питання, чи здатна система освіти в її нинішньому стані гарантувати розвиток інтелектуального потенціалу країни, студенти впевнено відповіли: «Ні». Це було визнанням, з їх точки зору, інституційної неспроможності закладів освіти в умовах суспільної кризи виконувати свою місію.

Таким чином, виконане соціологічне дослідження підтвердило гіпотезу про існування протиріч, що провокують проблеми з формуванням і розвитком інтелектуального потенціалу в Україні. Протиріччя мають як об'єктивні, так і суб'єктивні причини, стосуються особистості і суспільства.

На наш погляд, одним із завдань ВНЗ повинно бути формування у студентів навичок співпраці в команді, проведення групових дискусій і прийняття колективних рішень. При цьому слід звертати увагу на виховання вміння демонструвати повагу до іншої думки, бути толерантним і загалом – інтелігентним при спілкуванні з іншими людьми. Цьому будуть сприяти такі види навчальної діяльності, як проведення семінарів в активній формі, групових дискусій (фокус-груп), «мозкових штурмів» і т. і., що звичайно використовується на практичних заняттях по «Соціології».

Критичний аналіз соціальних явищ і процесів, розуміння можливих шляхів розвитку країни і вибір з них оптимального для наших умов – це шанс в черговий раз не припуститись помилок і подолати існуючі протиріччя.

Висновки. Таким чином, теоретичний і практичний аналіз сутності проблем розвитку інтелектуального потенціалу в Україні, виконаний з застосуванням соціологічного підходу, дозволяє стверджувати: зараз перед системою освіти стоїть особливої ваги завдання - усвідомити свою високу місію і відповідальність перед суспільством і на цій основі інституційно забезпечувати не тільки навчання і виховання молоді, але і проведення просвітницької роботи, формувати якості і інтелектуалів, і інтелігентів,

цілеспрямовано впливати на колективну свідомість, досягаючи в результаті стану органічної солідарності в суспільстві, як про це говорив Е. Дюркгейм.

Список використаних джерел:

1. Михайлева Е. Г. Интеллектуальная элита в матрице современных цивилизационных изменений: Монография / Е. Михайлева; Нар. укр. акад. – Х.: Изд-во НУА, 2007.- 576 с.

2. Сасіна Л. О. Вивчення стереотипів як передумова інтелектуального розвитку молоді. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: наук. журнал /голов. ред.. А. А. Сбруєва.- Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2016.- № 5 (59).- с. 344 – 353.

Матеріали подано в авторській редакції